

2687-5640

PREMIUM E-JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Yıl / Year : 2021
Cilt / Volume : 5
Sayı / Issue : 16
ss / pp : 439-448

<http://dx.doi.org/10.37242/pejoss.2171>
Araştırma Makalesi / Research Article
Makale Geliş / Received : 15.10.2021
Yayınlama / Published : 30.11.2021

Rümeysa BELEN

KSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Hukuku Anabilim Dalı, Kahramanmaraş /TÜRKİYE

İzzet SARGIN

Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku, Kahramanmaraş / TÜRKİYE
<https://orcid.org/0000-0002-6101-9464>

HÜRRİYET KAVRAMI ÜZERİNE BAZI DEĞERLENDİRMELER

ÖZET

İnsanın insan olarak sahip olması gereken en üstün değer ve haklardan biri olan hürriyet soyut bir kavram olduğu için tek bir tanımla ifadesi mümkün değildir. Birçok alanın konusu olan bu kavram farklı disiplin ve bakış açılarına göre değişik şekilde tanımlanmıştır.

Hürriyet insan için ayrılmaz bir gerekliliktir. Hürriyetten vazgeçmek insan olmaktan vazgeçmeyi ifade eder. Onun bulunmadığı yerde insanın yaşama amacı olmadığı gibi ahlak, adalet ve sorumluluk gibi değerler de anlamlarını kaybeder. İnsan, davranışlarında hür olan bir varlıktır. Onun beşeri alanla ilgili bütün tutum ve davranışları tamamıyla kendi sorumluluğuna ait olmalıdır. O, Sahip olduğu hürriyet bilinciyle kendini dış dünyaya taşır ve var oluşunu gerçekleştirme imkânı bulur.

Hukuki siyasi bir kavram olarak hürriyet, negatif ve pozitif (bir şeyden hürriyet ve bir şeye hürriyet) olarak ikiye ayrılır; negatif hürriyet, kanunların belirlediği sınırlar dışında bireye müdahale edilmemesi esasına dayanır. Pozitif hürriyet ise insanın haklardan yararlanması ve devletin pozitif edimlerde bulunmasına bağlıdır.

İslam, hürriyete insan özgürlüğünün korunması ve toplum bütünlüğünün sağlanması açısından baktığı için naslarda her iki hürriyet anlayışına referans olacak ifadeler bulunmaktadır. Ancak Ebu Hanife'nin yaklaşımı daha çok negatif hürriyeti tercih ettiği yönündedir.

Anahtar Kelimeler: Ebu Hanife, İnsan, Hukuk, Hürriyet, Negatif Hürriyet, Pozitif Hürriyet, Toplum.

SOME ASSESSMENTS ON THE CONCEPT OF LIBERTY

ABSTRACT

Since freedom, which is one of the highest values and rights that a person should have as a person, is an abstract concept, its expression by a single definition is impossible. This concept, which is the subject of many fields, has been defined differently according to different disciplines and perspectives.

Freedom is an integral necessity for man. Giving up freedom means giving up being a person. Values such as morality, justice, and responsibility lose their meaning, just as a person does not have a purpose to live where he does not exist. It is a being that is free in human behavior. All his attitudes and behaviors related to the human field should belong entirely to his own responsibility. He carries himself to the outside world in all its dimensions with the consciousness of freedom that he has and finds the opportunity to realize his existence.

As a legal political concept, freedom is divided into negative and positive (freedom from one thing and freedom to something); negative freedom is based on the principle of non-interference with the individual outside the limits established by law. Positive freedom, on the other hand, the enjoyment of human rights depends on the state's participation in positive actions.

Since Islam looks at freedom from the point of view of protecting human freedom and ensuring the integrity of society, there are statements in the books that will be a reference to both concepts of freedom. However, Abu Hanifa's approach is more that he prefers negative freedom.

Keywords: Abu Hanifa, Man, Law, Freedom, Negative Freedom, Positive Freedom, Society

1. GİRİŞ

İnsanlık tarihinin en önemli meselelerinden biri hürriyettir. Zira hürriyet insan olmanın ve varoluşu gerçekleştirilmenin en temel dinamiğidir. Çünkü hürriyetin olmadığı yerde insan olmanın bir anlamı ve davranışların bir amacı kalmaz. Bu yüzden hürriyetten vazgeçmek insan olmaktan vazgeçmekle eşittir.

Hürriyet, tek bir çerçevede tanımlanması mümkün olmayan soyut ve kültürel bir kavramdır. Bu kavram, tarihi süreçte felsefe, hukuk, din, ahlak gibi pek çok alana konu olmuş farklı disiplin ve bakış açılarına göre değişik şekillerde tanımlanmıştır.

İnsanın eylemlerinden sorumlu olması, davranış alanıyla ilgili yapıp etmelerinde hür olmasını gerektirir. Zira bu alanla ilgili bütün tutum ve davranışları tamamıyla kendi sorumluluğuna ait olmalıdır.

İnsan açısından sınırsız hürriyet olamaz. Çünkü sınırlanmayan ve disipline edilmeyen hürriyet, hürriyeti ortadan kaldırır, toplum ve bireyi kaosa sürükler. Bu yüzden devlet, hukuk vasıtasıyla bir düzen kurmak ve kaosu ortadan kaldırmak için insanlar açısından sınırlı fakat sürekli bir hürriyet alanı açar. İnsanla-insan, insanla-toplum ve insanla-devlet arasında denge kurarak birbirlerini yok etmelerine izin vermez, hür adalet ve adil hürriyeti gerçekleştirilmeye çalışır.

İslam, hürriyet kavramına tek yönlü ideolojik bir anlayışla değil, insan ve toplum amaçlı bakar. Burada amaç, insan hürriyetinin korunması ve sosyal bütünlüğün sağlanmasıdır. Bu yüzden naslarda farklı hürriyet anlayışlarına uygun ifadeler bulunması mümkündür. Ancak Ebu Hanife'nin çıkarımlarından negatif hürriyeti öne çıkardığı anlaşılmaktadır.

2. HÜRRIYET KAVRAMI

2.1. Hürriyetin Tanımı

Hukukun alanı genel olarak spiritüel (manevi) bir alandır. Bu zemin üzerinde onun öz temeli, hareket noktası, hür iradedir. Öyle ki hürriyet onun özünü oluşturur. Zira hukuk, sistemli gerçekleşmiş hürriyet âlemi demektir¹.

Somut bir nesne genellikle bir tanım altında açıklanabilirken bu durum soyut kavramlar için söz konusu değildir. Hürriyet de böyle bir kavram olduğundan kesin ve net bir tanımı bulunmamaktadır.

Birey ve toplumun gelişmesi ve kendilerini gerçekleştirilmesi, hürriyetin varlığına bağlıdır. Hürriyet kolayca tanımlanamayan, anlaşılmaktan çok yaşanan bir olgu² olmasına rağmen farklı disiplin ve bakış açılarına göre tanımlanmaya çalışılmıştır³.

Hürriyet, kanunların izin verdiği her şeyi yapmak⁴, kanundan başka bir şeye bağlı olmamak⁵, insanın dış baskıya ve yabancı egemenliğine karşı düşünce ve hareket bağımsızlığı⁶, insanın, insan olduğu için sahip olduğu hareket etme gücü⁷, başka birinin keyfi isteğinden bağımsız olma durumu⁸, tam olarak engellenme olmaması⁹, dış etkilerin yokluğu¹⁰ ve kişinin kendi kendine yargı verebilmesi¹¹ şeklinde tanımlanmıştır.

İnsan hakları bildirisinin 5. Maddesinde hürriyet, başkasına zarar vermeyen her şeyi yapabilmekten ibaret olup; her şahsın tabii haklarını kullanması, diğer toplum üyelerinin aynı haklardan faydalanmalarını sağlayan sınırlarla sınırlanmıştır. Bu sınırlar yalnız kanun tarafından belirlenmiştir¹² şeklinde tanımlanmıştır.

¹ Hegel, G.W.F., **Hukuk Felsefesinin Prensipleri**, çev.: Cenap Karakaya, İstanbul, 1991, 40.

² Eralp, Vehbi, "Determinizm ve Hürriyet Üzerine Düşünceler", **Felsefe Arkivi**, 5/1, İstanbul, 1960, 3.

³ Hürriyet tanımları için bakınız; Cengiz Çuhadar "Hürriyet Kavramı Üzerine Bir Değerlendirme" *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12:2, 2007.

⁴ Montesquieu, **Kanunların Ruhu Üzerine I**, çev: Fehmi Baldaş, Ankara, 1963, I, 294; Öner, **İnsan Hürriyeti**, Ankara, 1987, 114.

⁵ Hırş, Ernest, **Hukuk Felsefesi ve Hukuk Sosyolojisi dersleri**, Ankara, 1949, 198.

⁶ İzveren, Adil, **Hukuk Felsefesi**, Ankara, 1988, 143; Yayla, Atilla, **Özgürlük Yolu**, Ankara 1993, 22.

⁷ Gözübüyük, Şeref, **Anayasa Hukuku**, Ankara, 1991, 87.

⁸ Yayla, Atilla, **Özgürlük Yolu**, 22.

⁹ Hobbes, Thomas, **Leviathan**, çev.: Semih Lim, İstanbul 1993, 154.

¹⁰ Hobbes, **Leviathan**, 96-154; Tuncay, Mete, **Batı'da Siyasal Düşünceler Tarihi II**, Ankara: 1986, 213.

¹¹ Akın, İlhan F., **Devlet Doktrinleri**, İstanbul, 1962, 69.

¹² Öner, Necati, **İnsan Hürriyeti**, Ankara, 1987, 79; Armağan, Servet, **İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler**, Ankara 1992, 2. baskı, 217'den nakil.

Hürriyet insanın akıl ve bilgisiyle kendisini kontrol altına alması veya nefesine hâkim olmasını ifade eder. Çünkü tutkularına bağımlı olan insan hür değil tutkularının esiridir. Hürriyet, yaratıcı ve özgür insanı açığa çıkartmaktır. Bu anlamda hürriyet sürekli daha iyiye daha güzele ulaşma amacı gütmektir. Kişinin kendisi olması, kendi bilincinde olması yani özne olarak sorumlu olması demektir.

Hürriyet, hem iç hem de dış âlemde kişinin maruz kaldığı engellemeleri aşma kudreti, hür insan ise akıllı ve zekâsıyla yapmaya gücü yettiği şeyleri yapması engellenmeyen insan demektir. Bu anlamda mümin insanı, kendisini kurtuluşa ve hürriyete ulaştıran bir inanca inanan insan olarak tanımlamak yanlış bir ifade olmayacaktır.

2.1.1. Hürriyetin İnsan ve Toplumsal Boyutu

Hürriyetin temeli, insanın kendini devamlı şekilde var etmesidir. Birey amaçsal olarak da var olabilmek için özgürlüğünü bir dış alana taşıyıp yaymak zorundadır. İnsan sahip olduğu hürriyet bilinciyle her alanda teşebbüs kabiliyetini geliştirir. İnsanın içindeki kuvvet ve dürtülerle dışındaki kuvvet ve dürtüler arasındaki denge hürriyetinin ifadesidir.¹³ Çünkü hürriyet, ahlak ve hukukça sağlanan düzen içinde gerçekleşir. Ahlâk hürriyetin içsel, hukuk da dışsal biçimini deyimler. Ahlâk ve hukukun olduğu yerde hürriyet de vardır.¹⁴

Hürriyet hem iç hem de dış âlemde insanın maruz kaldığı engellemeleri aşma kudretidir. Hür insan, gücü ve zekâsıyla yapmaya gücü yettiği şeyleri yapması engellenmeyen insandır.¹⁵

İnsan hem çok boyutlu hem de çok cepheli bir varlık olmasına rağmen, o, son tahlilde bir bütündür. İnsan hürriyeti çeşitlidir ve farklı şekillerde ortaya çıkar. Buna rağmen hürriyetler de bir bütündür ve ayrılmazlar.¹⁶ Bu sebeple hürriyetten vazgeçmek, insan olma niteliğinden, insanlık haklarından hatta ödevlerinden vazgeçmek demektir. Böyle bir vazgeçme insanın yaratılışıyla uzlaşmaz. Çünkü insanın iradesi ve hürriyetini kısıtlamak, davranışlarından her türlü ahlâk düşüncesini kaldırmak demektir.¹⁷

Bilgi, düşünme ve akla uygun eylemler bireysel özellikler olduğundan, bireyin akıl yeteneğini kullanıp kullanamaması yolundaki seçimi bizzat kendisine bağlı olmalıdır. Çünkü insanlığın varlığını sürdürebilmesi, düşünen insanların düşünmeyenlerin müdahalelerinden korunmalarını gerektirir.

Bilgi güçtür. İnsan gücünün ve hürriyetinin sınırı, bilgisinin sınırıdır. Bilimden yoksun olmak bir insanı başka insanların görüş ve otoritelerine dayanmak zorunda bırakır. Çünkü gerçeğin ne olduğuyula ilgilenen herkes eğer kendi görüşüne güveniyorsa, kendinden daha akıllı ve bilgili sandığı başka insanların görüşüne dayanmak zorundadır.¹⁸

Ekonomik değerlere sahip olmak, insan hürriyeti için ayrılmaz bir gerekliliktir. Zira ekonomik açıdan yeterli olmayan bir insanın hem hareket alanı oldukça dardır hem de kendisi hakkında istediği şekilde karar alma hakkına sahip değildir. Kişiler hukuku açısından ekonomik boyut, insan şahsiyetinin önemli bir unsurudur.¹⁹ İnsan için bu boyut söz konusu değilse/ insan kendisini yetecek ekonomik imkâna sahip değilse şahsiyet sahibi olduğu kabul edilmez. Bu durumu makro ölçekte bir iktisatçının; “bir ülkenin parasını ben yönettikten sonra kanunlarını kim yaparsa yapsın” sözü veciz bir şekilde ifade etmektedir.

Genel hürriyetin olmadığı bir toplumda, bireylerin sesi duyulmuyor demektir. Böyle bir toplum, en azından birkaç insana nazaran istatistikî olarak daha az yeni düşünce üreteceğinden geri kalacaktır. Bir vatandaş, kötü gördüğü bir sosyal problemi hapse atılma korkusu olmadan eleştiremezse, sadece insan hakları ihlal edilen birey değil, bütün toplum tehlikede demektir. Çünkü uygulanması mümkün ve değerli alternatif bir görüş yasaklanmış olabilir; bunun tersi de doğrudur. Hürriyet, bir toplumun bütün insanlarını geliştirdiğinden ve onların her birinin topluma katkısını sağladığından ilerlemenin ön şartıdır.²⁰ Bütün insanlık bir tek görüşü benimsese ve yalnızca bir birey bu görüşün tersini düşünse bile

¹³ Güriz, Adnan, **Hukuk Felsefesi**, Ankara, 1992, 106.

¹⁴ Öktem, Niyazi, **Devlet ve Hukuk Felsefesi Akımları**, İstanbul, 1995, 279.

¹⁵ Hobbes, **Leviathan**, 155; Tuncay, **Batı'da Siyasal Düşünceler Tarihi II**, 214, Göze, Ayferi, **Siyasal Düşünceler ve Yönetimler**, İstanbul, 1993, 137.

¹⁶ Çağıl, Orhan Münir, “Felsefenin Işığında Hürriyet, Adalet, ‘Hukuk Devleti’ ve ‘Hukuk Kültürü’”, **İÜHFİM**, 26/1-4, İstanbul, 1961, 238.

¹⁷ Rousseau, J.J., **Toplum Sözleşmesi**, çev.: Vedat Günyol, İstanbul, 1965, 19.

¹⁸ Hobbes, **Leviathan**, 79.

¹⁹ İnsan şahsiyetinin boyutları; maddi, manevi ve ekonomik olmak üzere üç tanedir.

²⁰ Sakman, Sabahattin, “Terakki ve Hürriyetle Olan İlişkisi”, **Yeni Forum**, 9 / (210), 183.

insanlığın bu kişiyi susturmaya hakkı yoktur; tıpkı onun da insanlığı susturmaya hakkı olmadığı gibi.²¹ Eğer bu kişi susturulmuş olursa, insanlık alternatif bir görüşten mahrum kalmış olur.

Hürriyet, ortak değerlerin, üyeleri tarafından içselleştirildiği ve paylaşıldığı bir toplumda meydana gelen kuşatıcı bir hayat felsefesiyle yakından ilgilidir. Zira hayata ortak bakışın inşa edildiği bir toplumda birey, kendi varoluşunu özgürce gerçekleştirdiği gibi toplumun da gönüllü bir üyesi olur. Bu yapıda bireyin davranışlarının dışarıdan gelen pozitif etkilerle sınırlandırılması veya yönlendirilmesi en az düzeyde kalır. Çünkü insanın özgürce yaşaması, ortak değerlerin paylaşıldığı bir alanda mümkündür. Ayrıca dışarıdan gelen zora veya baskıya dayalı pozitif etkilerle bir araya gelen insan birliktelikleri, bu zor ve baskı herhangi bir sebep ortadan kalkınca dağılır.

Baskı, korkak ve kişiliksiz insanlar üretirken hürriyet üstün karakterli insanların ortaya çıkmasına zemin hazırlar. Bir toplum belli bir süre ilerledikten sonra gelişemez hale gelir ve gerilemeye başlarsa bunun gerçek nedeni, hürriyetin dolayısıyla kişilik ve karakter sahibi insanların eksikliğinde aranmalıdır.²² Toplumsal hayatın olmadığı yerde bireysel hürriyet de olmaz. Çünkü toplumsal hayat bireye, kendi emeğiyle elde edeceğinden fazlasını sağlar.²³ Toplum halinde yaşayan insanlar, hürriyetlerine teker teker ve birbirinden soyutlanmış olarak sahip olamazlar. Çünkü toplum içinde infirat halinde hürriyet olmaz.²⁴ Düzenli ve mutlu bir toplumun düzen ve mutluluğunu bozmak için en kestirme ve şaşmaz yol, yurttaşların bir kısmına tanınan hürriyet ve hakların diğerlerine tanınmamasıdır.²⁵

2.1.2. Hürriyetin Hukuk ve Devlet Boyutu

Devlet problemi bir hürriyet problemidir. Hürriyet, kanunların üstünde, insan varlığıyla ilgili bir durumdur; kanunlar onu ihlal edemez, ancak düzenler. Kanunlarla insan hürriyeti arasında sıkı bir bağ vardır. Kanunlar bir ülkede hürriyetlerin sınırlarını belirlemekle beraber korunmalarını da sağlar.²⁶ Çünkü kanunlar otoritesi kabul edilen bir akıl ve iradenin ürünü olduklarından insanların subjektif iradeler tarafından yönlendirilmelerini engeller. Devlet, kanunsuz ve sorumsuz hürriyetin değil kanuna uygun hürriyetin şartıdır. İnsanın doğuştan sahip olduğu hürriyetlerin toplumda bir değer kazanabilmesi için bunların tanımlanması ve birtakım kalıplara sokulması gerekir. Toplumdan önce var olan insan hürriyetinin siyasal iktidar tarafından açıklanması, hürriyetlerin bu iktidar tarafından ortaya çıkarıldıkları anlamına gelmez. Hürriyetlerin devlet tarafından ortaya çıkarılması kolayca tanınmaları açısından önemlidir. Devlet, hürriyete hukukilik biçimini verir ve uygulanma yollarını gösterir. Devlet hürriyetleri tanıyıp açıkladığı ölçüde kendi iktidarını da sınırlar.²⁷ Çünkü hürriyet, devletin müdahalelerine karşı korunmayı da gerektirir.

Kamusal yönetimin amacı, sürekli değişen durumlarda hürriyet ve hakların en uygun dağılımını bulmak ve sürdürmektir. Çünkü kanunlar gibi hürriyetler de sosyal güçlerin dengesini ifade eder ve bu güçler zaman içerisinde sürekli değişirler.

Siyasal hürriyetler, kendi başlarına amaç değil özellikle daha üstün amaçlara ulaşmak için araçlardır. Bireyler, siyasal hürriyetlerini daha üstün ve yeni haklar elde etmek için, toplumdaki tarihî gelişme sürecinin daha ileri aşamalarının gereği olan hakları elde etmek için kullanmalıdırlar.²⁸

Siyasal hürriyet, bireylerin güvenliği ve ruhun huzuru demek olduğundan²⁹ yönetim öyle olmalıdır ki hiçbir yurttaş diğerinden korkmasın³⁰ ve kendisini güvende hissetsin³¹. Toplum büyüyüp genişledikçe birey küçülmemeli, kaybolmamalıdır.³² Medenî hürriyetten yoksun sayılan, siyasî hürriyetten de yoksun sayılır.³³ Erdemin yeri hürriyetin yanı başıdır. Fakat erdem kölelikten ne kadar uzaksa aşırı hürriyetten

²¹ Sakman, "Terakki ve Hürriyetle Olan İlişkisi", 183.

²² 43/Zuhruf, 54.

²³ Akın, İlhan F., **Kamu Hukuku**, İstanbul 1993, 7. Baskı, 172.

²⁴ Çağıl, "Hukuk Devleti", 243.

²⁵ El-Buhârî, Muhammed b. İsmail, **es-Sahîh I-VIII**, İstanbul 1992, Hudûd, 12; El-Müslim, Ebu'l Huseyin b. Haccâc el-Kuşeyri, **es-Sahîh I-III**, İstanbul 1992, Hudûd, 8-9; Tirmizî, Muhammed b. İsa b. Sevre, **Sünen I-V**, İstanbul 1992, Hudûd, 6.

²⁶ Öner, Necati, **İnsan Hürriyeti**, 117.

²⁷ Çağıl, "Immanuel Kant'a Göre Devletin ve Devletler Arası Münasebetlerin Felsefi Esasları", **İÜHFİM**, 17/3-4, İstanbul 1951, 824.

²⁸ Topçuoğlu, Hamide, **Hukuk Sosyolojisi Dersleri I-II**, Ankara 1984, II, 178.

²⁹ Montesquieu, **Kanunların Ruhu Üzerine I**, çev: Fehmi Baldaş, Ankara 1963, 296; Tuncay, II, 313; Akad, 69.

³⁰ Montesquieu, I, 296.

³¹ Buhârî "menakib" 25.

³² İnan, Kamran, **Devlet İdaresi**, İstanbul 1993, 3. Baskı, 144.

³³ Montesquieu, **Kanunların Ruhu Üzerine II**, çev: Fehmi Baldaş, İstanbul 1965, II, 454.

de o kadar uzaktır.³⁴ Hür bir toplumun özünde, bireylerin, yönetimin yönettiği kaynaklardan biri olmaması yatar. Böyle bir toplumda hür bir kişi de bu kaynakları kendi bilgisine dayanarak ve kendi amaçları uğrunda kullanmayı düşünemez.³⁵

Bireysel hürriyetlerde olduğu gibi siyasal hürriyetlerin temelinde de ekonomik hürriyet yatar. Bu iki hürriyet iç içedir ve birbirinden ayrılamazlar. Ekonomik hürriyetin bulunmadığı yerde siyasal hürriyet de olmaz. Çünkü siyasal hürriyet, ekonomik hürriyetin doğal bir sonucudur.³⁶ Bu konuda Atatürk'ün ; “Çalışmadan, yorulmadan, üretmeden/öğrenmeden yaşamayı itiyat(alışkanlık) haline getirmiş bir millet, evvela haysiyetini sonra hürriyetini daha sonra da istiklalini kaybetmeye mahkûmdur.” sözü bizlere önemli bir uyarı niteliğindedir. Çünkü insan, yaşamak için çalışmak ve üretmek zorundadır. Hayatını kendi çabası ve kendi aklının rehberliğiyle desteklemesi gerekir. Ekonomik bakımdan güçlenen birey, siyasal bakımdan da güçlenecek; hak ve hürriyetlerini daha güvenle kullanacaktır. Hak ve hürriyetlerini kullandıkça, üreticiliği de artacaktır.

2.2. Hürriyetin Çeşitleri

Tanımlardan da anlaşıldığı gibi Hürriyet kavramının, bir şeyden hürriyet ve bir şeye hürriyet olmak üzeri iki yönü vardır; birincisi negatif, ikincisi pozitif hürriyet olarak isimlendirilir. Negatif hürriyet negatif adalete, pozitif hürriyet ise pozitif adalete işaret etmektedir.

2.2.1. Negatif Hürriyet

Bu kavram, bireyin başkalarının otoritesine maruz kalmadan özgür olmalarını ifade eder. Negatif hürriyette kişi, “yapıp etmelerini kimse tarafından karışılmadan özgürce gerçekleştirebilir.”³⁷ anlayışı hâkimdir. Yani bireyin dışardan gelen bir zorlama altında kalmadan davranabilmesi ve hareket edebilmesini deyimler. Başka bir deyişle bir birey, davranışlarına, hareketlerine diğerleri tarafından müdahale edilmediği ölçüde hürdür. İnsanın dış bir müdahaleye maruz kalmadan davranabileceği alan ne kadar genişse, hürriyeti de o kadar geniştir.³⁸ Bu tür hürriyet anlayışı ve yorumunun çeşitli özellikleri vardır. Her şeyden önce hürriyet, bireysel olarak fakat sosyal bir bağlamda ortaya çıkan bir durumdur. Yalnızca beşeri ilişkiler bağlamında hür olmak veya olmamak söz konusu olabilir.³⁹ Bu sebeple tabiat ile ilişkilerde hürriyetten söz edilemez.⁴⁰

Hürriyet, bir şeyden hürriyettir; bir şeye hürriyet değildir. Hürriyette esas olan bireye bir şey sağlanması değil, bireyin dış baskı ve zorlamalara maruz bırakılmamasıdır. Bunun pratik sonucu hür olmanın bireylere, başkalarına ve bize karşı yerine getirmeleri gereken pozitif yükümlülükler yüklememesi ve onlar için külfet doğurmamasıdır.⁴¹

2.3. Pozitif Hürriyet

Pozitif hürriyet anlayışının temelinde, insanın toplumsal bir varlık olması anlayışı yatar. Bireyin ihtiyaçları, değerleri ve genel anlamda kimliği, içinde bulunduğu toplumsal ilişkilerden bağımsız olarak düşünülemez. Kişisel hürriyetin ön şartı bireylerin ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri bir toplumsal düzen olduğu için devletin “ortak yarar” ilkesi temelinde örgütlenmesi gerekir. Ortak yarar kavramı, özgür bir toplumda bireysel özgürlüklerin çatışmayacağı varsayımına dayanmaz. Bireysel özgürlükler çelişebilir. Pozitif anlayış, insanların birbiriyle çelişen özgürlüklerini uzlaştırırken “zarar vermeme” ilkesinin yanı sıra “ortak yarar” ilkesinin de kullanılması gerektiğini savunur.⁴² Bunun için devletin müdahalesi gerekebilir.

Bu hürriyet kavramının entelektüel gelişiminde iki ana akım göze çarpmaktadır. İlki, fertlerin hür olmaları için muktedir kılınmaları (somut, maddî imkânlarla donatılmaları) gerektiğini, bunun için toplumun bazı görevler üstlenmesinin ve devletin sosyal hayata bu anlamda hürriyeti artırıcı müdahalelerde bulunmasının gerekliliğini ifade eden görüştür. İkincisi, iç hürriyet (özgürlük); buna göre

³⁴ Montesquieu, *Kanunların Ruhu Üzerine I*, 296.

³⁵ Hayek, Friedrich A., “Liberal Bir Devletin Anayasası”, der.: Atilla Yayla, *Sosyal ve Siyasal Teori*. 137.

³⁶ Yayla, Atilla, *Liberal Bakışlar*, Ankara 1993, 170.

³⁷ Vikipedi, Negatif Özgürlük, Erişim adresi: https://tr.wikipedia.org/wiki/Negatif_%C3%B6zg%C3%BCr%C3%BCk.

³⁸ Yayla, Atilla, *Liberal Bakışlar*, 159; *Liberalizm*, Ankara 1992, 149.

³⁹ Yayla, Atilla, *Liberal Bakışlar*, 159.

⁴⁰ Yayla, Atilla, *Liberal Bakışlar*, 150; *Özgürlük Yolu*, Ankara 1993, 22.

⁴¹ Yayla, Atilla, *Liberal Bakışlar*, 159.

⁴² Silier, Yıldız. "İki Özgürlük Anlayışı", *Felsefe Tartışmaları* ("Özgürlük" Özel Sayısı), 31, İstanbul, 2003, 13.

insan ben'i *yüksek ben* ve *alçak ben* diye ikiye ayrılır. Hürriyet, yüksek ideallerin hizmetinde olan yüksek ben'in, alçak ben'i kontrol altına alması ve insanın yüksek ben' den kaynaklanan yüce rasyonel ideallerin buyruğunda olmasıdır.⁴³

Hürriyetin en yaygın nitelendirilme biçimi engellemelerin olmaması şeklindedir. Eğer hürriyet, zorlamanın olmadığı bir durum olarak tanımlanırsa, zorlamanın hiç bulunmadığı bir durum ideal hürriyet durumunu deyimler. Engellemelerden azade olmak insana, eylem hürriyeti sağlar; hareket gerçekleştiğinde de bundan diğer insanların etkilenmemesi ve zarar görmemesi gerekir. Bu açıdan hareket başlayınca, engelleme ve zorluklar da baş gösterir.

İnsan beşeri hayatın akışı içinde çeşitli ve sürekli zorlamalarla karşı karşıyadır. Ve muhtemeldir ki, zorlamanın tamamen kalktığı bir duruma hiç ulaşamayacaktır. Öyleyse hem bazı zorlamaları kabul edip hem de nasıl hür olunacaktır?

Bireysel veya negatif hürriyet, kanun altında hürriyet veya *kanun hâkimiyeti* demektir. Yani hürriyetin iki yönü vardır; biri zorlamaların olmaması diğeri de kanun hâkimiyetidir. İnsanlar tarihi süreçte bazı kanunlara sahip olmuşlar yine de hür kalabilmişlerdir.⁴⁴ Çünkü kanunlar hürriyeti koruma amacına hizmet eden araçlardır. Kanunsuz hürriyet olmaz. Hürriyetlerin temeli, hukuka bağlı yönetimdir; bu yüzden insan hiç kimseye değil yalnızca kanunlara itaat ederse hür sayılır.⁴⁵ Her toplum hürriyetleri kullanma yolunda zoru önlemek için zora karşı zor kullanma hakkını, bireyler adına belirli bir güce yani devlete vermekte bulur.⁴⁶

Bireyci görüşe göre devlet, herkesin hürriyetini korumak için bireyin faaliyetlerine gerekli gördüğü ölçüde sınırlamalar getirebilir. Ancak devlet bireye pozitif yükümlülükler yükleyemez, bireyi başkalarına karşı bir şey yapmakla borçlu tutamaz.⁴⁷

Negatif ve pozitif hürriyet teorilerine İslam hukuk düşüncesi açısından bakıldığında daha çok negatif hürriyet görüşünü destekleyen âyet ve hadîslere rastlanır; “Ey iman edenler! Açıklanırsa hoşunuza gitmeyecek şeyleri sormayın. Eğer Kur’ân indirilirken onları sorarsanız, size açıklanır. (Açıklanmadığına göre) Allah onları affetmiştir (siz sorup da başınıza iş açmayın) Allah çok bağışlayıcıdır; aceleci değildir. Doğrusu sizden önce bir kavim onları sordu da o yüzden kâfir oldu.”⁴⁸ Ayette sorulması yasaklanan konular, Allah tarafından yasaklanmamış olan ve insanların serbest bırakıldıkları hususlardır. Başka âyetlerde de “İnsanların hakkı olan şeyleri kısmayın. Yeryüzünde bozgunculuk yaparak karışıklık çıkarmayın.”⁴⁹ “Dinde zorlama yoktur. Artık doğrulukla eğrilik birbirinden ayrılmıştır.”⁵⁰ “Allah size kolaylık diler, güçlük dilemez.”⁵¹ buyrulmaktadır. Ayrıca Allah’ın Yahudilere bir inek kesmelerini emrettiği, Yahudilerin de kesilecek ineğin özellikleri hakkında çok soru sormaları sonucunda şartların ağırlaştırıldığı⁵² zikredilmekte “az daha yapmayacaklardı”⁵³ ifadesiyle de çok soru sormak kınanmaktadır.

Hz. Muhammed Haccın farz kıldığını bildirdiği esnada “Her yıl mı?” sorusuna “Eğer, evet, deseydim her yıl farz olurdu. Ben sizi bıraktığım müddetçe siz de beni bırakınız!”⁵⁴ buyurmuştur. Yine Hz. Peygamber “Müslümanlar içerisinde en büyük suçlu o kimsedir ki, Müslümanlara haram olmayan bir şey sorar; sormasından dolayı o şey haram kınır. Gerçekten Allah, birtakım ibadetleri farz kıldı; onları zayi etmeyiniz. Birtakım sınırları çizdi, onlara tecavüz etmeyiniz. Başka şeyleri de haram kıldı, onları işlemeyiniz. Ve size olan merhameti dolayısıyla bilerek bazı şeyler hakkında şer’i hüküm indirmede; bunlardan bahsetmeyiniz.”⁵⁵ buyurmuştur.

⁴³ Yayla, Atilla, *Özgürlük Yolu*, 160; *Liberalizm*, 150.

⁴⁴ Yayla, Atilla, *Özgürlük Yolu*, 31.

⁴⁵ Yayla, Atilla, *Özgürlük Yolu*, 32.

⁴⁶ Yayla, Atilla, *Özgürlük Yolu*, 155.

⁴⁷ Türközer, Bahir Güneş, *Toplumsal Gerçeklik Olarak Hukuk*, Ankara 1996, 226.

⁴⁸ 5/Mâide 101-102.

⁴⁹ 26/Şuara 183.

⁵⁰ 2/Bakara 256.

⁵¹ 2/Bakara 185.

⁵² 2/Bakara 66-71.

⁵³ 2/Bakara 71.

⁵⁴ Buhârî, İ’tisam, 2; Müslim, Hacc, 412.

⁵⁵ Buhârî, İ’tisam, 3; Müslim, Fedail, 132; Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş’as İshâk, *Sünen I-V*, İstanbul 1992, Sünnnet, 6.

İslam hukuk düşüncesinin temel kaynakları olan Kur'an ve Sünnetin özelliklerinden ikisi, tekliflerin azlığı ve güçlüğün olmamasıdır.⁵⁶ Kaynaklarının özelliği bu olan bir dinin, hukuk düşüncesinde pozitif yükümlülüklerin ve yönlendirmelerin mümkün olduğu kadar az olması esas olmalıdır. Bu konuda yüzyılımızın âlimlerinden Tahir b. Âşur şunları söylüyor: “Resulullah’ın zamanında hukukun ayrıntıya girdiği konuları araştırdım ve bunların çoğunun ibadet ahkâmına ait olduklarını gördüm. Hatta o derece ki dikkatle incerseniz, hadis kitaplarındaki ibadetle ilgili bölümlerin muamelatla ilgili bölümlerden daha hacimli olduğunu görürsünüz. Bu, ibadetlerin her asırda insanlık için sürekli ve bağlayıcı olmasında, herhangi bir güçlük bulunmamasından dolayıdır. Oysa muamelat sahası böyle değildir. Zaman ve durumların değişmesiyle birlikte muamelatla ilgili ayrıntı sağlayan normların değişmesine ihtiyaç vardır.”⁵⁷

Ebu Hanife'nin hukuk anlayışı, insan saygınlığı ve hürriyeti esasına dayanır. Ona göre insan önceden belirlenmemiştir, belirlenmemelidir. Onun varlık alanını dolduran iman ve inkâr eylemleri önceden kesinleşmiş bir yargıya bağlı değildir. Eğer aksi kabul edilirse bu insanın irade hürriyetinin olmadığı anlamına gelir. Ebu Hanife'nin itikadi ve fıkhi konulara yaklaşımı, insan hürriyetini esas alır. Onun her alandaki özgür duruşunun sebebi, insana duyduğu güven ve hürriyetine olan saygısıdır.⁵⁸

Ebu Hanife fıkhi; “insanın amel yönüyle leh ve aleyhinde olan veya şeri ameli olan şeyleri bilmesi” şeklinde tanımlamıştır.⁵⁹ Onun bu tanımı insanı merkeze alarak, fıkha sivil bir alan açmıştır. Bu boyutta olan bilgi, insan dünyasında davranışa dönüşen bilgidir. Bu bilginin davranışa dönüşmesinde amaç, problem çözme başarısıdır. Bu problem çözmenin ölçüsü ise zaman-mekân gerçekliğine uygunluk ve fayda düşüncesidir. Ebu Hanife'nin bu yaklaşımı “istihsan” anlayışını ortaya çıkarmıştır. İstihsan, uygun hükme ulaşmak için şahsi kanaat ve tercih bildirmeyi esas alan bir delildir. Burada hürriyet ve sorumluluk, insan şahsiyeti ve hukuki kimliğinin en önemli özelliklerindedir. İnsan var oluşunu dışardan gelen ve önceden hazırlanmış pratik yönlendirmelere göre değil, kendi irade ve hürriyetine dayanan tercihlere göre şekillendirecek ve gerçekleştirecektir. Buradan Ebu Hanife'nin hürriyet anlayışının negatif hürriyet ölçülerine daha uygun olduğu söylenebilir.⁶⁰

2.4. Hürriyetin Sınırlanması

Herkesin (yöneten ve yönetilenler) birtakım sınırlamalara tâbi tutulması gerektiğinden mutlak hürriyet diye bir şey söz konusu olmaz.⁶¹ Önünde kendine engel olacak başka bir güç bulunmayan bir yönetici, hürriyetleri çiğneyebilir, yetkilerini aşabilir ve kötüye kullanabilir.⁶² Bu durum, karşısına bir güç çıkana kadar devam eder.⁶³ Bu da ancak iktidarın, iktidarı sınırlamasıyla mümkündür. Kuvvet kuvveti durdurmazsa hürriyetler korunamaz.

İnsanca yaşama hakkının kapsamına giren gerçek anlamda insan hak ve hürriyetlerine, hiçbir şekilde sınırlama getirilmemelidir. Siyasal iktidar, bireyin özel alanına girilmemesi ilkesine dayanır. İktidarın karşısında olan kişinin serbest hareket etme alanının sınırlarını bu haklar ve hürriyetler belirler. Bunlar, vatandaşlık sıfatı aranmaksızın bütün kişilere tanınmış koruyucu haklardır.⁶⁴

Her insan her konudaki düşüncesini serbestçe konuşmak, yazmak ve yaymak hakkına sahip olmalıdır. Ancak bu haklarının kötüye kullanılmasından da sorumlu olmalıdır.⁶⁵ İnsan hürriyetleri ve vatandaşlara ait temel haklar, toplumun hukuk devleti düzenini açıklar. Hukuk devleti düzenini bozacak durumlarda, insan hak ve hürriyetlerine sınırlamalar getirilmelidir. Fakat hürriyet ve otoritenin sınırlarının doğru değerler çizgisiyle çizilmesi ve bu sınırların temel pozitif ilkelerle ifadesini bulması gereklidir.⁶⁶ Bireysel hak ve hürriyetler yalnızca devlet müdahalesine karşı değil, diğer özel ve tüzel kişilerin müdahalelerine karşı da korunmalıdır ve bu yönde de tedbirler alınmalıdır.

⁵⁶ 2/Bakara 185-186; 4/Nisa 28; 5/Mâide 6; 18/Kehf 88; 22/Hacc 78; 65/Talak 4- 7.

⁵⁷ Tahir B. Âşur, **İslam Hukuk Felsefesi**, çev.: Veçhi Akyüz- Mehmet Erdoğan, İstanbul 1988, 181-184.

⁵⁸ Taf. Bkz. Terzioğlu, Hülya, Ebu Hanife'nin Din Anlayışında İnsan Merkezilik, **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, 19, 2012.

⁵⁹ Molla Hüseyin, **Miratü'l- Usul fi Şerh-i Mirkati'l- Vusul**, İstanbul, 1966, 15-16.

⁶⁰ Taf. bkz. Kahraman, Abdullah, Sefihin Hacir Edilmemesi, **İslami Araştırmalar Dergisi**, 15/1-2, 2002.

⁶¹ 75/Kıyamet 36.

⁶² 96/Alak 6-7.

⁶³ 2/Bakara 251.

⁶⁴ Tunaya, Tarık Zafer, **Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku**, İstanbul, 1989, 228.

⁶⁵ Batuhan, Hüseyin, “Demokrasi ve Tolerans” **Felsefe Arkivi**, say:12 İstanbul 1960, 92.

⁶⁶ Hatemi, Hüseyin, **Hukuk Devleti Öğretisi**, İstanbul 1989, 440.

3. SONUÇ

Hürriyet, soyut ve kültürel bir kavram olduğu için tek bir tanım çerçevesinde ifade edilmesi çok zordur. Bu kavram pek çok alana konu olmuş, farklı disiplin ve bakış açılarına göre değişik şekillerde tanımlanmıştır. Hürriyetin en genel tanımı, bireyin kendi iradesi doğrultusunda gerçekleştirmek istediği düşünce ve faaliyetlerinin dışardan kendisine yöneltilen her türlü engellemelere maruz kalmamasıdır.

Hürriyet insan olmanın en önemli özelliği ve var oluşunu gerçekleştirmesinin temel şartıdır. Onun bulunmadığı yerde, insanın insanlığından söz etmek imkânsızlaşır. Hayat amacını kaybeder, ahlak, adalet, irade, iyi-kötü, doğru-yanlış gibi kavramlar anlamsızlaşır.

İnsan hürriyet bilinci sayesinde kendisini dış dünyaya taşır ve burada bütün yapıp etmelerinin sorumluluğunu yüklenir. Burada hürriyet, insan-insan, insan-toplum ve insan-devlet arasında denge kuran ve sınır oluşturan bir önem arz eder. Bu denge veya sınır, birbirlerini yok etmeme esasına dayanır. Çünkü bunların varlıklarını sürdürmesi birlikte var olmalarına bağlıdır.

Toplum ve devletin gücü bireye tanınan hürriyet alanıyla doğru orantılıdır. Çünkü birey ne kadar geniş ve farklı düşünce alanlarıyla irtibata geçerse toplum da o ölçüde alternatif imkân ve seçeneklere sahip olur.

Baskı ve kısıtlamaların etkin olduğu sosyal yapılarda kişilik ve öz güvenden yoksun korkak insanlar ortaya çıkar. Bu tür insanların bulunduğu toplumlar zorluklara katlanamaz ve büyük başarılar gerçekleştiremez. Hürriyet ise karakterli ve öz güven sahibi kişilerin yetişmesinin önünü açar. Bu tür insanlar bir millet veya devletin sahip olduğu en büyük zenginliktir. Onun için devletin hürriyetleri engelleyerek insanı araçsallaştırması, kendisine yapacağı en büyük kötülüktür. Ayrıca amaç olan insanın başka şeylerin aracı konumuna düşmesi onun düşebileceği en alçaltıcı durumdur.

Devlet, insan varlığıyla ilgili bir gerçekliktir. Hatta onun için ayrılmaz bir gerekliliktir. Bu yüzden devletin bütün faaliyetleri ile insan hürriyeti arasında sıkı bağlar vardır. Ancak devlet kanunsuz, sorumsuz ve sınırsız hürriyetin değil, kanunlarla disipline edilen hürriyetin kurucusu ve koruyucusu olmalıdır. Bu yüzden devlet, hukuk yardımı ile bir düzen kurmak ve düzensizliği ortadan kaldırarak sosyal yapı içerisindeki insanlar için sınırlı fakat sürekli bir hürriyet sağlar

Hukuki ve siyasi bir kavram olarak hürriyet negatif ve pozitif olmak üzere ikiye ayrılır: negatif hürriyet, herhangi bir şeye karşı özgür olmayı ifade ederken (bir şeyden hürriyet), pozitif hürriyet ise herhangi bir şeye özgür olmak şeklinde değerlendirilir. Negatif hürriyet insanın özgür olduğunu ifade eder. Burada kanun ve kendi iradesi dışında, dışardan yöneltilen her türlü engelleme, bireyin özgürlük alanına müdahale olarak kabul edilir. Pozitif hürriyet anlayışına göre ise bireyin hür olması onu muktedir kılacak birtakım imkânlarla sahip olmasına bağlıdır. Bunun gerçekleşmesi devletin sosyal hayata müdahalesini gerektirir.

İslam hürriyet kavramını tek yönlü ideolojik bir yaklaşımla değil, insan ve toplum menfaatleri açısından ele alır. Bu yüzden naslarda her iki hürriyet anlayışına delil olacak ifadeler bulunur. Ancak Ebu Hanife'nin hukuk düşüncesinde, hürriyet konusunun daha çok negatif yönüyle ele alındığı görülmektedir.

KAYNAKÇA

AKIN, İ. F. (1962). *Devlet Doktrinleri*. İstanbul: Özyaygen Basımevi.

AKIN, İ. F. (1993). *Kamu Hukuku*. İstanbul: Beta Yayınları.

ARMAĞAN, S. (1992). *İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

BATUHAN, H. (1960). Demokrasi ve Tolerans. *Felsefe Arkivi*, (12), 36-97.

EL-BUHÂRÎ. (1992). *el- Camiu's-Sahîh I-VIII*. İstanbul: Çağrı Yayınları.

ÇAĞIL, O. M. (1951). İmmanuel Kant'a Göre Devletin ve Devletler Arası Münasebetlerin Felsefi Esasları. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 17(3-4), 816-846.

ÇAĞIL, O. M. (1961). Felsefenin Işığında Hürriyet, Adalet, 'Hukuk Devleti' ve 'Hukuk Kültürü'. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 26(1-4), 226-293.

- ÇUHADAR, C. (2007). Hürriyet Kavramı Üzerine Bir Değerlendirme. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12(2), 131-150.
- EBÛ DÂVÛD. (1992). *Sünen I-V*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- ERALP, V. (1960). Determinizm ve Hürriyet Üzerine Düşünceler. *Felsefe Arkivi*, 5(1), 1-6.
- GÜRİZ, A. (1992). *Hukuk Felsefesi*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- GÖZE, A. (1993). *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*. İstanbul: Beta Yayınları.
- GÖZÜBÜYÜK, Ş. (1991). *Anayasa Hukuku*. Ankara: Turhan Yayınları.
- HATEMİ, H. (1989). *Hukuk Devleti Öğretisi*. İstanbul: İşaret Yayınları.
- HAYEK, F. A. (1999). Liberal Bir Devletin Anayasası. Atilla Yayla (Der.), *Sosyal ve Siyasal Teori İçinde* (s.187-192). Ankara: Siyasal Kitabevi.
- HEGEL, G. W. F. (1991). *Hukuk Felsefesinin Prensipleri* (Çev., Cenap Karakaya), İstanbul: Sosyal Yayınları.
- HİRŞ, E. (1949). *Hukuk Felsefesi ve Hukuk Sosyolojisi dersleri*. Ankara: Güney Matbaacılık.
- HOBBS, T. (1993). *Leviathan* (Çev., Semih Lim), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İNAN, K. (1993). *Devlet İdaresi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- İZVEREN, A. (1988). *Hukuk Felsefesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- KAHRAMAN, A. (2002). Sefihin Hacir Edilmemesi, *İslami Araştırmalar Dergisi*, 15(1-2), 247-253.
- MOLLA HÜSREV. (1966). *Miratü'l- Usul fi Şerh-i Mirkati'l- Vusul*. İstanbul: Dersaadet, 1321 Yayınları.
- MONTESQUIEU (1963). *Kanunların Ruhu Üzerine I*. (Çev., Fehmi Baldaş), Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı.
- MONTESQUIEU (1965). *Kanunların Ruhu Üzerine II*. (Çev., Fehmi Baldaş), Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı.
- EL-MÜSLİM. (1992). *es-Sahih I-III*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- ÖKTEM, N. (1995). *Devlet ve Hukuk Felsefesi Akımları*. İstanbul: Der yayınları.
- ÖNER, N. (1987). *İnsan Hürriyeti*. Ankara: Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- ROUSSEAU, JJ. (1965). *Toplum Sözleşmesi* (Çev., Vedat Günyol), İstanbul: Adam Yayınları.
- SAKMAN, S. (1988). Terakki ve Hürriyetle Olan İlişkisi. *Yeni Forum*, 9(210), 37-40.
- SİLİER, Y. (2003). İki Özgürlük Anlayışı("Two Conceptions of Freedom"). *Felsefe Tartışmaları ("Özgürlük" Özel Sayısı)*, (31), 51-68.
- TAHİR, B. Â. (1988). *İslam Hukuk Felsefesi* (Çev., Veçhi Akyüz- Mehmet Erdoğan), İstanbul: İklim Yayınları.
- TERZİOĞLU, H. (2012). Ebû Hanîfe'nin Din Anlayışında İnsan Merkezlilik. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 10(19), 399-417.
- ET-TİRMİZİ. (1992). *Sünen I-V*. İstanbul: 2. Çağrı Yayınları.
- TOPÇUOĞLU, H. (1984). *Hukuk Sosyolojisi Dersleri I-II*. Ankara: Işın Yayıncılık.
- TUNAYA, T. Z. (1989). *Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku*. İstanbul: Ekin yayınları.
- TUNCAY, M. (1986). *Batı'da Siyasal Düşünceler Tarihi I-III*. Ankara: Teori Yayınları.
- TÜRKÖZER, B. G. (1996). *Toplumsal Gerçeklik Olarak Hukuk*. Ankara: Ankara Yayınları.

VİKİPEDİ. (13.09.2021). Negatif Özgürlük.. Erişim Adresi: https://tr.wikipedia.org/wiki/Negatif_%C3%B6zg%C3%BCr%C3%BCk

YAYLA, A. (1993). *Özgürlük Yolu*. Ankara: Turhan Kitabevi.

YAYLA, A. (1993). *Liberal Bakışlar*. Ankara: Siyasal Kitabevi.

YAYLA, A. (1992). *Liberalizm*. Ankara: Turan Kitabevi.